

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Véber János:

**Két korszak határán, Váradi Péter pályaképe és írói
életműve**

PPKE Bölcsészettudományi Kar

2009

I. A kutatás előzményei, problémafelvetés

„Kérem uraságotokat, hogy kegyeskedjék engem a kiváló és főtisztelendő kalocsai érseknek ajánlani, ... akinek híre páratlan műveltsége stílusának és ékesszólásának mindenható ereje miatt nemcsak egész Itáliát nyűgözte le, hanem a világ minden olyan részét is, ahová eljutott a latin műveltség.” írta Várdai Ferenc 1501. április 10-én kelt, atyjához, Várdai Miklóshoz intézett levelében. A szóban forgó kalocsai érsek, a humanista Várdai Péter, aki ékes stílusú leveleivel méltán vívta ki kortársai csodálatát.

Noha Várdai Péter korának fontos szereplője volt és humanista tevékenysége mentorához, Vitéz Jánoséhoz mérhető, napjainkban nevét szinte csak a szakma ismeri. Ennek az az oka, hogy noha életrajzát többször is feldolgozta a történetírás, írói életművének értékelése a mai napig nem történt meg.

Várdai első modern, tudományos igényű életrajzát Fraknói Vilmos írta meg 1883-ban. A viszonylag terjedelmes, a Századok hasábjain megjelent dolgozatban számtalan magyar és itáliai levéltári forrást használt fel. Az életrajz Várdai 1490 utáni tevékenységét a Leveleskönyv levelei alapján, amelyekben többször kijelentette, hogy fogsága hatására lelkileg megtört és visszavonult a közügyektől, egészen pozitív színben tüntette fel.

A következő, Várdai humanista tevékenységét is vizsgáló életrajz 1942-ben látott napvilágot Gerézdi Rabán tollából. Gerézdi bölcsészdoktori értekezésében az addig csak történeti forrásnak tekintett leveleskönyvet is vizsgálat tárgyává tette: összegyűjtötte annak koraújkori kéziratait, továbbá fontos, stiláris és nyelvi jellegű megállapításokat tett. Gerézdi tanulmányát a Várdai-leveleskönyv szövegkiadásának előtanulmányául szánta, ami végül nem valósult meg.

Várdai legfrissebb, 1992-ben megjelent, de még az ötvenes években készült életrajzát a kiváló egyháztörténész-főpap, Udvardy József írta meg adatokban gazdag, a középkori kalocsai érsek életét feldolgozó monográfiájában. Tanulmányában sok, sem Fraknói, sem pedig Gerézdi által nem ismert levéltári és nyomtatott forrást használt fel. Várdai tevékenységét Fraknói nyomán, továbbá a kalocsai egyháztartomány iránti szeretete miatt szintén egyértelműen pozitívan értékelte.

A Váradiféle leveleskönyvnek sem készült eddig korszerű kritikai kiadása, pedig ez az egyik legnagyobb, eredeti középkori kéziratban fennmaradt magyarországi levélgyűjtemény. A levelek nagy része régóta ismert volt a magyar kutatás előtt Wágner Károly 1776-ban megjelent kiadásából. A mű, mivel nem a leveleskönyv egyetlen fennmaradt középkori kódexére, hanem annak különféle, nem teljes másolataira támaszkodott, nem felel meg a mai tudományos igényeknek. Mivel a leveleskönyvnek nincs újabb kiadása, nyilvánvaló hibái ellenére megjelenése óta ezt használta föl a történetírás és az irodalomtörténet.

Az 1950-es évek óta, amikor a néhai Udvardy József megírta említett Várad-i életrajzát, jelentősen nőtt Mátyás- és Jagelló-kori történelmünk forrásbázisa. A Magyar Országos Levéltárban létrehozott Diplomatikai Fényképgyűjtemény, továbbá annak a közelmúltban megjelent, korszerű, minden igényt kielégítő számítógépes adatbázisa páratlan kutatási lehetőségeket nyújtanak a középkor kutatóinak.

A rendszerváltás után ismét fellendültek a medievisztikai kutatások, amelyek eredményeképpen számtalan, kisebb-nagyobb forrásközlés látott napvilágot. Az új források mellett a Mátyás-Jagelló kor kutatását illetően is új korszak köszöntött be, elsősorban Kubinyi András alapvető kutatásai nyomán. Mind az esemény-, mind pedig a gazdaságtörténet terén jelentős, eddigi ismereteinket alapjaiban megváltoztató eredmények születtek, amelyek szükségessé teszik az eddig jól ismertnek gondolt életpályák újabb vizsgálatát is.

Az irodalomtörténet, pontosabban a nemrégiben született tudományág, a neolatin filológia területén is sok fontos felfedezés történt Gerézy Rabán említett, Váradiról szóló értekezésének megjelenése óta. Az 1960-as 70-es években a fiatalon elhunyt Boronkai Iván dolgozta fel Vitéz János írói életművét példamutató alaposággal kandidátusi értekezésében és elkészítette leveleskönyve modern kritikai kiadását is.

Ha a humanista levél műfaja felől közelítjük meg a Várad-i kérdést, ebben a tekintetben is sok új eredmény látott napvilágot.

A humanista levél, sőt az egész neolatin irodalom kutatása iránt az 1980-as, 1990-es években nőtt meg az érdeklődés, mert a korunkban fontos szerepet játszó kultúra- és mentalitástörténetnek a levélgyűjtemények fontos forrásául szolgálnak. A neolatin irodalom pedig térségünkben a nemzeti nyelvű irodalmak viszonylag kései indulása

miatt szintén fontos kutatási terület. Éppen ezért egyre több kutató foglalkozik humanista levelek kiadásával, egyes levelek pontos elemzésével.

A fentiek fényében indokoltá vált Váradi életrajzának újraírása és levelezése modern kritikai kiadásának elkészítése, műveltségének kérdése, irodalmi teljesítményének értékelése.

Jelen tanulmányban kettős célt igyekszem megvalósítani, egyrészt Váradi Péter életpályáját mutatom be részletesen, újabb szakirodalmi adatok, továbbá levéltári források segítségével, másrészt közéleti szerepétől elválaszthatatlan írói életművét, levélgyűjteményét elemzem.

II. A kutatás módszerei, források

Az olvasó talán csodálkozik rajta, hogy hogyan fér be egy dolgozat keretébe egy humanista részletes pályaképe és írói tevékenységének értékelése. A magyarországi humanizmus korai, Horváth János által kancelláriai humanizmusnak nevezett szakaszára jellemző, hogy képviselői a királyi udvarhoz kötődtek és fontos politikai szerepet játszottak. Váradi Péter humanista tevékenysége, mivel működésének színtere a királyi kancellária volt, csak akkor értékelhető helyesen, ha közben életrajzát is viszonylag pontosan ismerjük.

Mivel Váradi Péter pályája első szakaszában a királyi kancelláriában tevékenykedett, viszonylag sokszor találkozunk nevével a 15-16. század történeti munkáiban, amelyek adatait azonban óvatosan kell kezelnünk. Bonfini például, noha viszonylag jó értesülései voltak, sok eseményt nem szemtanúként, hanem a kortársak sokszor tendenciózus beszámolóí alapján dolgozott fel. Ludovico Tubero, majd a humanistának nem igazán nevezhető Szerémi György pedig valamelyest ellenszenvvel viseltettek Váradival szemben. Igyekeztem tehát valamennyi, Váradival kapcsolatos történeti művet kézbe venni és adataikat pontosítani és az írói szándékokat is azonosítani.

Ami az okleveles forrásokat illeti, Váradi Péter működési területe, a Délvidék viszonylag kevés középkori forrással rendelkezik, mert a 16-17. században sok egyházi és világi intézmény pusztult el és a nagy káptalanok (váradi, bácsi és kalocsai)

iratanyaga jórészt megsemmisült. A források viszonylagos hiánya tehát megnehezíti a Váradival kapcsolatos kutatásokat. Munkámban felhasználtam a korábbi Várad-életrajzok által már idézett okleveleket is, ám sokszor szükséges volt adataik pontosítása vagy alaposabb elemzésük. Újabb, eddig ismeretlen adatokat az esztergomi prímási levéltár és a horvátországi levéltárak gazdag, a magyar kutatás előtt jórészt ismeretlen anyagában találtam. A kutatást természetesen nagyban megkönnyítette a Magyar Országos Levéltár középkori okleveleinek elektronikus adatbázisa.

Várad sorsa nagyban összekapcsolódott a magyar köztörténettel, ezért a történeti források mellett a történettudományi és irodalomtudományi szakirodalom áttekintése, eredményeinek szintézise is szükséges volt. A humanista levéllel és a protokakadémiai mozgalmakkal kapcsolatos nemzetközi szakirodalom megismerését kölni és bécsi kutatóútjaim tették lehetővé. Bécsi kutatóútamom arra is lehetőségem nyílt, hogy az egykori császári és királyi udvari levéltár anyagában kutassak.

Mivel munkámban nemcsak Várad politikai szerepével, hanem írói életművével és humanista tevékenységével is foglalkozom, nemcsak történeti forrásokat, hanem a kor humanista levelezését, továbbá könyvtára egykori darabjait is megvizsgáltam. Bácsi építkezéseivel kapcsolatban a művészettörténet és a régészettudomány eredményeit is felhasználtam.

Munkámban tehát a forrásadottságnak megfelelően interdiszciplináris szemléletre törekedtem.

III. A dolgozat felépítése, legfontosabb eredményei

Dolgozatom elején Várad gyorsan felívelő karrierjét mutatom be, majd felvázolom 1484-es, a kortársak előtt is homályos fogságba vetésének körülményeit.

Várad Nagyváradon, Vitéz János környezetében töltött gyermekkoráról források hiányában viszonylag keveset lehet tudni, de az utóbbi évtizedek neveléstörténeti kutatásai alapján képet alkothatunk Magyarországon megszerzett képzettségéről.

Később a neves humanista püspök, Vitéz János támogatásával folytatott egyetemi tanulmányokat Bolognában. Hogy anyagi függetlenségét biztosítsa, Vitéz esztergomi

kanonoki javadalmat adott neki. Váradi tanulmányai alatt, Vitéz pártfogoltjai körében ismerkedett meg későbbi kancelláriai kollégáival, a magyar udvar meghatározó személyiségeivel. Ami bolognai tanulmányait illeti, nem zárható ki, hogy doktori címet is szerzett, mivel sokáig volt az egyetem hallgatója. Korábban néhány kutató azt feltételezte, hogy Bolognában az idősebb Filippo Beroaldo tanítványa volt. Mivel körülbelül egykorúak voltak, és Beroaldo csak Váradi bolognai tartózkodása vége felé tért vissza a városba, a feltételezés nem állja meg a helyét.

Váradi az 1470-es évek elején tért haza Magyarországra valószínűleg mentora, Vitéz János és Janus Pannonius elbukott összeesküvése miatt.

A magyar kutatás az 1471-es összeesküvés bukását, pontosabban Vitéz János és Janus Pannonius halálát a magyar humanizmus fejlődésében bekövetkezett komoly törésnek tekintette - nem is alaptalanul. Azt is feltételezték, hogy a humanista, vagy humanista műveltségű személyek egy jó időre kiszorultak a kancelláriából is. Ez a vélekedés Lodovico Carbone Mátyáshoz intézett művére megy vissza. Ernuszt Zsigmond és Carbone fiktív dialógusában Zsigmond püspök számolt be a magyarországi eseményekről, köztük a Vitézféle összeesküvésről. Ennek hatására pedig a király Carbone szerint még azt is meg akarta tiltani, hogy a magyarok itáliai egyetemeken tanulhassanak.

Természetesen a mecénás-főpap és a költőfejedelem halála óriási veszteség volt, mivel személyes, itáliai humanistákhoz fűződő kapcsolataik megszakadtak és jó néhány évbe tellett, amíg újra kiépültek. Ahogy Jankovits László kutatásai kimutatták, az összeesküvés bukása jelentős törést, korszakhatárt jelentett a magyarországi humanista költészet történetében is.

Ám az, hogy a királyi kancelláriára milyen hatással voltak ezek az események, kérdéses. Fraknói Vilmos, amikor Mátyás király diplomáciai leveleit az 1890-es években kötetbe szerkesztette, megfigyelte, hogy a király az 1470-es évek második felében egyre több diplomáciai levelét saját maga fogalmazta. Fraknói ezekből az adatokból, továbbá Carbone mondatából azt a következtetést vonta le, hogy a kancelláriában is visszaszorult a humanista műveltség. Azonban a királyi kancellária személyi összetétele, továbbá éppen Váradi Péter, vagy a szintén Itáliában tanult Bakócz Tamás pályája, ahogy látni fogjuk, nem igazolják ezt a feltételezést.

Váradai Péter először 1474-ben tűnt fel Mátyás udvarában, még hozzá fiatal kora ellenére igen fontos pozícióban, királyi titkárként. A királyi titkárok, mint a király közvetlen munkatársai fontos, bizalmi feladatokat láttak el, ők fogalmazták a király diplomáciai leveleinek nagy részét és oklevélkiadást is végeztek.

Dolgozatomban megvizsgáltam azokat a belkormányzati ügyekben, a király nevében kiadott okleveleket, amelyek a rajtuk lévő kancelláriai jegyzetek tanúsága szerint Váradai munkái voltak. Noha az általában egyszerű parancslevelek, utasítások nem képviselnek különösen magas irodalmi értéket, az ügyekben érintett személyek a királyi udvar, az aula befolyásos tagjai voltak, akikkel Váradinak ilyen módon fontos, személyes kapcsolatokat sikerült kialakítania.

Irodalmi szempontból sokkal jelentősebbek Váradai Péter Mátyás király nevében írt diplomáciai levelei, amelyeket szintén ebben az életrajzi részben tettem vizsgálat tárgyává.

Mivel a Mátyás-levelezés nagy része nem eredetiben, hanem különböző másolati kötetekben maradt korunkra, ezért csak a kevés eredeti levélen maradtak fenn olyan kancelláriai jegyzetek, amelyek segítségünkre lehetnek a szerzők azonosításában. Váradai Péter későbbi, saját nevében írt levelei és stílusának ismerete alapján jó néhány olyan levelet találtam a kiadott Mátyás-levelezésben, amelyek szerzőjeként őt azonosíthatjuk. A dolgozatban bemutatott levelek elemzéséből is látható, hogy a kancelláriából Janus halála után is igényes, retorikailag gondosan felépített levelek kerültek ki, amelyek készítésében Váradai komoly szerepet játszott.

Váradai az 1470-es 80-as években tagja lett a budai újplatonista társaságnak is, amely magyar és itáliai humanistákból állt. A magyar udvar levelezésben állt Marsilio Ficínóval, aki Báthory Miklós váci püspököt, Váradai Pétert és a költőt, Garázda Pétert emelte ki magyar hívei közül.

A humanista kör működéséről viszonylag keveset tudunk, ám a dolgozatomban idézett néhány forrás tanúsága szerint tagjai gyakorlati problémák megoldásában is együttműködtek. Ilyen volt a somogyi tizedper ügyében királyi megbízásra hozott ítélet. A somogyi plébánosok és a veszprémi káptalan közötti per megoldására létrehozott udvari bíróságon Váradai elnökölt, bírótársai pedig a platonista kör tagjai közül kerültek ki. Az ítélethez Váradai és társai filológiai módszereket is alkalmaztak.

Az érsek 1484-es, a kortársak előtt is tisztázatlan börtönbe vetésének körülményeivel dolgozatom következő részében foglalkozom. A kortárs történetírók csak találgattak az okokat, ezért véleményüket egyfajta közvélekedés lecsapódásaként értékelhetjük.

A 16. század végén a koronaőr Révai Péter kevésbé ismert, ám sok érdekes anekdotát tartalmazó, *De monarchia* című művében egy új elmélettel állt elő Váradi fogságba vetésével kapcsolatban. 1483-ban Mátyás király békét kötött a török szultánnal, ám a szerződés szövegébe a magyar fél nem írta bele két moldvai erődítmény, Kilia és Akkerman biztonságának szavatolását. A szultán kihasználta a kínálkozó lehetőséget és elfoglalta a két erősséget. Mátyás király Révai szerint éktelen haragra gerjedt és Váradi Pétert, aki főkancellárként a békeokmány szerkesztéséért felelős volt, saját kezűleg bántalmazta, majd börtönbe vettette. A történetet sokáig hiteltelennek tartották, azonban 2004-ben Szovák Kornél beszámolt egy szinte kortárs szövegtanú, egy kódex létezéséről, amely tartalmazza a király és a szultán ebben az ügyben folytatott levelezésének másolatát.

Váradi lépését, ha szándékosan hibázott, Mátyás király árulásként értékelhette. Tettére, amennyiben elkövette, talán Mátyás király 1480-as években folytatott, Corvin János trónra lépését előkészítő, a magyar egyház és személyes érdekeit sértő politikája készíthették.

Mindenesetre Váradi a király haláláig nem szabadult fogságából, mert ügye a Szentszék és Mátyás király közötti hatalmi játszma részévé vált.

Végül, 1490-ben Corvin János segítségével nyerte vissza szabadságát és a kibontakozó polgárháborúban a Corvin-párt lelkes szervezőjének bizonyult. Ám a csonthegy-i csata után látványosan visszavonult a közügyektől. Életrajzírói szerint nem is tért vissza a közéletbe, hanem visszavonultan élt és csak birtokai és érseksége helyreállításával foglalkozott. Azonban, ahogy dolgozatomból kiderül, nem ez a helyzet.

Váradi már nem volt az országos politika meghatározója, de mindent megtett, hogy visszaszerezhesse fogsága éveiben elvesztett birtokait és befolyását. A polgárháborús években, 1490-1491-ben többször kényszerült rá, hogy pártállásán változtasson, végül

II. Ulászló támogatója lett. Királya mellett 1501-ben bekövetkezett haláláig kitartott és segítségére volt a török elleni védekezésben és az Újlaky Lőrinc elleni háborúban is.

Váradi birtok- és egyházpolitikájának fontos forrása saját leveleskönyve. Ám óvatosnak kell lennünk szubjektív leveleivel kapcsolatban, ezért, ahol lehetett, más forrásokat is bevontam életrajza 1490 utáni részének megírásához. Váradi mint főpap és főúr kortársaihoz hasonlóan maga is követett el hatalmaskodásokat és egyháztartományát is erős kézzel irányította. Nem mindig következetes egyházpolitikáját jól példázza a konventuális ferencesekhez fűződő kapcsolata, akiknek az 1490-es években jogvédője volt. Komoly érdemei ellenére tehát nem mindig játszott egyértelműen pozitív szerepet.

Váradi az 1490-es években is törekedett arra, hogy korábbi humanista kapcsolatait felújítsa és újabbakat is felépítsen. Több magyar humanistát támogatott pályája elindításában is: Csulai Móré Fülöp és Keserű Mihály az ő segítségével tanultak az idősebb Filippo Beroaldo bolognai iskolájában. 2006-ban a Magyar Könyvszemlében közöltem Beroaldo egy, a magyar kutatás előtt addig ismeretlenül maradt, Váradi Péternek szóló levelét. A már ismert, Beroaldo Apuleius kiadását bevezető, szintén Váradinak szóló levél, továbbá más források alapján lehetőség nyílt humanista kapcsolatuk alaposabb feldolgozására is.

Korábban úgy tudtuk, hogy a mátyáskori humanista nemzedék tagjai nem vettek részt az ifjabb Vitéz János vezette, Konrad Celtisszel kapcsolatban álló bécsi humanista kör munkájában. Ahogy azonban egy-két, Váradi Péter leveleskönyvében lévő adatból látható, ő igyekezett velük is kapcsolatba lépni.

Váradi Péter egykori könyvtárának jó néhány darabját tárta fel az elmúlt évtizedek könyvtörténeti kutatása. Dolgozatomban ezeket a köteteket is sorra veszem. A pusztasorsoláson túl azonban igyekeztem levonni belőlük Váradi műveltségére, pályájára irányuló következtetéseket.

A dolgozat második részében Váradi főművével, terjedelmes leveleskönyvével foglalkozom. Gerézdi Rabán nyomdokain haladva ismertetem a leveleskönyv szöveghagyományát. Ő még nem ismerte a leveleskönyv egyetlen középkori kéziratát, amelyet az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őriz, ám az arról készült koraújkorai másolatok nagy részét feldolgozta.

A kódex kézbevételenek egyik legfontosabb eredménye, hogy kiderült, Váradi leveleskönyve három részből áll. Nemcsak saját nevében írt leveleit tartalmazza, hanem egy királyi oklevélgyűjteményt, továbbá egy, a török szultán udvarába küldendő követ számára írt utasítást is. Azt, hogy Váradi ezeket az okleveleket, illetve a követutasítást is leveleskönyvébe szerkesztette, azzal magyarázhatjuk, hogy az egyházmegyéjét támogatásban részesítő királyi privilégiumok egy részét talán ő fogalmazta, a követutasítás szövegezésében pedig maga is részt vehetett.

A következő fejezetekben magukat a leveleket teszem vizsgálat tárgyává. Már említettem, hogy a leveleskönyvet, mivel sok valóban egyszerű stílusban írt levelet tartalmaz, az irodalomtörténészek nem sokra becsülték. A levelek között azonban sok, igényes stílusú, hosszú episztolát is találunk, amelyek méltán nyerték el a kortársak tetszését. A leveleket a címzettek személye alapján tartalmi csoportokra osztottam: a pápai kúriának küldött, általában a pétervárad apátság ügyében írt levelekre, a kor közéleti szereplőihöz, politikai ügyekben írt levelekre, egyház- és birtokkormányzati levelekre, végül „igazi” humanista, barátait megszólító episztolákra.

Ahogy az egyes csoportok elemzések során kiderül, Váradi leveleiben mindig gondosan alkalmazkodott a címzettek személyéhez, műveltségéhez. Ezt legjobban az antik szerzőktől és a Szentírásból vett idézetei igazolják, mert például bonyolultabb, humanista műveltséget feltételező allúziókat csak képzetesebb, esetleg külföldön tanult címzettek esetében alkalmazott.

Ebben a tematikai egységben a leveleskönyv leveleinek nyelvi és stiláris vizsgálatát is elvégeztem. Itt szerencsére kitaposott ösvényen haladhattam, mert Boronkai Iván említett, Vitéz Jánossal kapcsolatos alapos kutatásaira támaszkodhattam. Természetesen a dolgozat keretei nem tették lehetővé, hogy Boronkaihoz hasonló alaposan járjak el az egyes nyelvi jelenségek vizsgálata során. Mégis, például Váradi levelei külső jegyeinek (dátumozás, megszólító formák) feldolgozásakor sikerült megcáfolni a szakirodalomban korábban kialakult vélekedést, amely szerint a szerző túlságosan középkorisan gondolkodott és alkotott.

Váradi levélírói stílusából, továbbá könyvtárának töredékeiből láthatjuk, hogy műveltségét, alapképzettségét meghatározta a későközépkori magyarországi kultúra, ám sok tekintetben az itáliai reneszánsz és humanizmus is. Élete végén pedig a

magyarországi humanisták következő nemzedékével, a már közép-európai irányultságú, Celtis körébe tartozókkal is igyekezett kapcsolatba lépni. Két korszak, a késő-középkori és a humanista műveltség határán élt és alkotott tehát. Leveleskönyve érdemes lenne rá, hogy kritikai kiadásban, később pedig kommentált műfordítás formájában a szakmai és a nem szakmai nagyközönség elé kerülhessen.

IV. A doktorjelölt disszertáció témakörében megjelent publikációi

- *Az idősebb Filippo Beroaldo és Váradi Péter barátsága könyvajánlások tükrében*, Magyar Könyvszemle, 2006, 397-419.
- *Váradi Péter címerhasználatáról*, Turul, 2006, 75-78.
- *Váradi Péter és leveleskönyve*, A Magyar Irodalom Története I: A kezdetektől 1600-ig, főszerk.: Szegedy-Maszák Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 168-179.
- *Váradi Péter humanista összeköttetései*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 2009, A magyarországi humanizmus emlékei az Egyetemi Könyvtárban című konferencia anyaga, szerk.: Bíbor Máté János /megjelenés alatt/.
- *Egy 15. századi humanista-főpap, Váradi Péter kultúra és tudománypártolása*, Erdély reneszánsza, az EME és a Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár konferenciája, 2008. október, Kolozsvár, 2009 /megjelenés alatt/.